

Науково-організаційні засади становлення психологічної науки на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст.

О.А. Чеканська. Науково-організаційні засади становлення психологічної науки на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. У статті представлено результати дослідження історико-культурних та інституційних передумов становлення психологічної науки на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. Виокремлено основні періоди розвитку теорії і практики психологічної науки та природничо-наукові, соціальні й соціокультурні засади дослідження психіки людини. Прослідковано тенденції розвитку ідей подільського вченого Й. Й. Ролле, розкрито авторські підходи до дослідження психіки людини з урахуванням біологічних і соціальних факторів її життя. Здійснено інтерпретацію засад соціально-культурної детермінації розвитку людської психіки, яких дотримувались учені Поділля. Встановлено внески науковців Поділля у педагогічну й соціальну психологію, психогігієну, психологію особистості, психологію творчості та праці.

Ключові слова: Поділля, історико-культурні передумови, психіка людини, природничо-науковий підхід, соціальні чинники, особистість.

О.А. Чеканская. Научно-организационные принципы становления психологической науки на Подолье во второй половине XIX – начале XX века. В статье содержатся результаты исследования историко-культурных и институциональных предпосылок становления психологической науки на Подолье в конце XIX – в начале XX века. Выделены основные периоды развития теории и практики психологической науки, а также естественно-научные, социальные и социально-культурные принципы исследования психики человека. Проанализированы тенденции в развитии идей подольского ученого И. И. Ролле, раскрыты авторские подходы к исследованию психики человека с учётом биологических и социальных факторов его жизни. Осуществлена интерпретация основ социально-культурной детерминации развития человеческой психики, которых придерживались ученые Подолья. Установлен вклад учёных Подолья в педагогическую и социальную психологию, психогигиену, психологию личности, психологию творчества и труда.

Ключевые слова: Подолье, историко-культурные предпосылки, психика человека, естественнонаучный подход, социальные факторы, личность.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Розвиток української психології є до певної міри обмеженим без дослідження, осмислення та узагальнення її наукової спадщини. Незважаючи на численні історико-психологічні розвідки, здійснені О. О. Будиловою, В. О. Васютинським, І. В. Данилюком, А. М. Ждан, Г. С. Костюком, В. М. Летцевим, І. П. Манохою, Т. Д. Марцинковською, В. Г. Панком, А. В. Петровським, Ю. В. Рождественським, В. А. Роменцем, М. М. Слюсаревським, Т. М. Титаренко, М. Г. Ярошевським, вітчизняна психологічна наука все ще має багато невідомих сторінок. Так, зокрема, маловивченими залишаються питання регіональної специфіки розвитку теоретичної та науково-прикладної психології, натомість зайве переконувати, що їхній вплив на розвиток психології в Україні очевидний.

Варто визнати, що розвиток психологічної науки в регіонах України відбувався у руслі світової науки, яка до певної міри зумовлювала цей розвиток, проте очевидним є і факт специфічних культурно-історичних особливостей. На даний час є чимало історико-психологічних розвідок, що стосуються розвитку психологічної думки в ряді регіонів України, зокрема Наддніпрянського (О. Ф. Іванова, В. В. Колодочка), Південного (Л. Н. Акімова, І. М. Пивоварчик), Західного (І. В. Данилюк). Водночас залишається багато білих плям в історії психологічної думки на Поділлі, особливо в період її становлення і розвитку – наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Для створення цілісної картини розвитку вітчизняної психології буде корисним описати й увести в науковий обіг невідомі факти з історії психології на Поділлі, зіставити їх з уже відомими. Отже, розвиток психологічної науки на Поділлі пройшов доволі непростий шлях свого становлення, зміст і особливості якого досі залишаються маловідомими, потребують уточнення та оприлюднення.

Мета дослідження полягає у вивченні історико-культурних передумов розвитку психологічної думки на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття; у світлі сучасних уявлень виявити та піддати історико-науковій реконструкції погляди її тогочасних репрезентантів щодо функціонування і розвитку психіки людини.

Аналіз останніх досліджень. На основі аналізу архівних та наукознавчих джерел визначено, що розвиток теорії і практики психологічної науки на Поділлі втілює традиційні етапи розвитку психології – від складової частини медичних учень та філософсько-теологічних практик до увиразнення в якості науково-практичної дисципліни з власним предметом і методологічним апаратом.

Соціально-культурна ситуація на Поділлі в ХІХ столітті характеризувалась значними труднощами, пов'язаними з наслідками тяжких тривалих війн. Надання медичних послуг жителям подільського краю, тогочасної Російської колонії, здійснювалось на загал безсистемно, епізодично, без урахування національних особливостей. Дана ситуація не могла не позначитися на рівні здоров'я населення і призводила до зростання негативних явищ, таких як алкоголізм, ранні смерті, народження кволого, у фізичному, моральному і психологічному плані, покоління. Таким чином, закономірним був запит суспільства на практику вирішення нагальних кризових явищ, що актуалізувало потребу в упорядкуванні нагляду за фізичним та психічним здоров'ям населення Поділля, сприяло розвитку лікувальних закладів, введення нових та прийнятих у світовій практиці принципів, методів, засобів лікувально-оздоровчого, санітарно-профілактичного, психологічно-реабілітаційного характеру.

Інституційною передумовою становлення психологічних знань на Поділлі було влаштування на початку ХІХ століття відділення для душевнохворих при Кам'янець-Подільській міській лікарні, а в другій половині – відкриття Вінницької окружної психіатричної лікарні, яка обслуговувала душевнохворих трьох губерній – Київської, Волинської та Подільської. Започатковану А. Ротте практику гуманного поводження з душевнохворими було підтримано і психіатрами нової лікарні В. П. Кузнецовим, М. В. Країнським, С. Д. Колотинським, Г. Г. Бойно-Родзевичем, Л. Л. Дорошкевичем, Й. Й. Ролле, Д. І. Поляковим, О. І. Ющенком, І. А. Костецьким та ін., діяльність яких характеризувалась як щоденною медичною практикою, так і широким науковим дослідницько-експериментальним вивченням матеріального субстрату психіки – головного мозку людини. Створення діагностичних схем та програм дослідження психіки душевнохворих (О. І. Ющенко, М. В. Країнський, Л. Ф. Якубович, Г. Г. Бойно-Родзевич) інтенсифікувало процес накопичення клінічних матеріалів і статистичних даних, допомагало класифікувати психічні захворювання, удосконалити організаційну структуру психологічної та психіатричної допомоги.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історико-культурних передумов зародження та розвитку психологічної науки на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть дозволив виділити внесок у цей процес таких природничих наук, як психіатрія, фізіологія, анатомія головного мозку, біологія, неврологія. Відокремлення психології з окремим предметом увиразнює розуміння психічних

явищ при з'ясуванні нормального чи патологічного функціонування людської психіки; зумовлює використання у психологічних дослідженнях експериментальних методик, використання досягнень суміжних наукових дисциплін для інтерпретації отриманих даних. Все це позитивно вплинуло на формування психологічної науки, сприяло підвищенню об'єктивності психологічних досліджень та інтенсифікувало розвиток природничо-наукових основ психології як наукової та прикладної дисципліни.

Аналізуючи коло джерел, які так чи інакше тлумачать багатогранну творчість Й. Й. Ролле, виявлено, що ступінь її вивчення не можна вважати задовільним. Розгляд та аналіз творчого спадку науковця дав можливість виділити три напрямки розвитку його професійної та суспільної активності: досягнення у психіатричній науці та медичній практиці; розвиток і популяризація на Поділлі соціально-гігієнічних (психогігієнічних) знань; літературні здобутки у вивченні історії та культури Поділля.

У фундаментальній праці Й. Й. Ролле «Психічні захворювання» (1863), яка була схвально оцінена в наукових колах Європи, автором проаналізовано стан допомоги душевнохворим, включені статистичні дані, описані заклади та методи лікування, які на той час застосовувались у світі і на Поділлі, зокрема. Узагальнюючи причини захворювань, Й. Й. Ролле показує їхню соціальну детермінованість, наголошує, що часто причина душевної хвороби лежить у колі родини, допомогти подолати її можна через емоції, жваві та короткі розмови, які б торкалися інтересів душевнохворого. Детальний аналіз видів, причин, симптомів та лікування душевних хвороб дозволяє вченому підтвердити фундаментальну закономірність єдності чинників природного розвитку і соціальної зумовленості психіки людини. Ґрунтовними були і праці Й. Й. Ролле стосовно соціальної гігієни («психогігієни»), які стали предметом його уваги з середини ХІХ століття. Дані дослідження сприяли розробці дієвих заходів, рекомендацій і методів пропаганди для формування і підвищення загальної медично-психологічної культури тогочасного населення Поділля.

Вивчення суспільно-історичних та культурологічних факторів, що розкривають розвиток психологічної науки на Поділлі, показав важливе значення у її становленні як окремої прикладної та наукової дисципліни Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918), який був одним із перших національних вищих навчальних закладів, що діяв безперервно в період державного суверенітету України. Ця культурно-освітня

установа та науковий доробок її педагогів І. І. Огієнка, В. В. Зеньковського, Л. Т. Білецького, С. В. Балея слугує важливим джерелом для пізнання духовного життя подільського населення і є цінним матеріалом для розуміння процесу становлення та розвитку психології на Поділлі.

Результатом роботи ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І. І. Огієнка стала ідея духовності, що віддзеркалює сутність стосунків людини зі світом, Богом, навколишнім світом та власною природою. Головним завданням його науково-педагогічної творчості стало з'ясування суті та особливостей формування «цілісної, соціально зрілої особистості», здатної впливати на соціум, яка займає активну суб'єкт-суб'єктну позицію щодо власного вдосконалення та розвитку. Педагог розглядає духовність і самосвідомість як основу самоактуалізації, саморозвитку особистості. І. І. Огієнко стверджує, що потреба в самовдосконаленні (це поняття близьке до самоактуалізації за А. Маслоу та К. Роджерсом) є визначальною і зумовлюється функцією своєрідного логічного завершення процесу задоволення потреб нижчого, матеріального рівня (потреба в їжі, воді, одязі, житлі), задовольнивши які, особистість починає в своїх діях керуватися вищими, духовними критеріями, такими, як гідність, повага, співчуття, відповідальність, честь тощо. Наявність яскраво вираженої потреби у самовдосконаленні, за І. І. Огієнком, є показником цілісної, соціально зрілої особистості. Основними факторами, які, на думку І. І. Огієнка, мають вирішальне значення у процесі формування особистості, є: природні задатки; звички, набуті в ранньому дитинстві; система виховних впливів під час навчання в школі; виховні засоби навколишнього середовища. І. І. Огієнко вважає, що основним у розвитку особистості є правильне визначення її соціальної спрямованості, яка передбачає навчання дітей тому, як слід поводитись у своїй родині, поєднуючи особисті потреби з суспільними інтересами, кращі загальнолюдські якості з національними.

Тема особистості була стрижневою у творчості іншого педагога, уродженця Поділля, В. В. Зеньковського, суб'єктно-особистісна проблематика якого збагатила дитячу, соціальну та педагогічну психологію. Аналізуючи межі психології як наукової дисципліни, автор застерігає від підміни психологічного причинного ряду фізіологічним, наголошує, на «потрібності» усвідомити необхідність «метафізичних припущень» для психології.

Курс лекцій з педагогіки та психології, які були прочитані Л. Т. Білецьким у Кам'янець-Подільському державному україн-

ському університеті, був важливою подією психологічної науки Поділля, а сьогодні до того ж дозволяє простежити стан і розвиток психолого-педагогічних поглядів початку ХХ століття. Головною вимогою психолого-педагогічного елементу шкільної діяльності за Л. Т. Білецьким є сприяння розвитку творчого потенціалу дитини. Він стверджує, що педагогіка має базуватися на природничо-науковій базі психології, а також намагається теоретично обґрунтувати педагогіку, вважаючи, що філософія вказує мету виховання, а психологія – шляхи до цієї мети.

Отже, теоретико-методологічний аналіз досліджуваної проблеми дав можливість виокремити три періоди у становленні психологічної науки на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть, а саме: а) дослідження людської психіки з точки зору природничо-наукових засад – кінець ХІХ століття; б) дослідження розвитку людини у контексті соціальної детермінації її психіки – наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть; в) розвиток особистості як носія культури, духовних цінностей, здатного до морального самовдосконалення – початок ХХ століття.

Поштовх до увиразнення психологічних знань з науково-природничих позицій на Поділлі наприкінці ХІХ століття дало, з одного боку, збільшення психічних та душевних розладів у місцевого населення, а з другого – потреба в отриманні кваліфікованої професійної допомоги, після відкриття Вінницької окружної психіатричної лікарні. Психологічне знання стало логічним продовженням накопичених клінічних матеріалів лікарської практики та реабілітаційно-терапевтичної допомоги душевнохворим. Використання комплексного підходу – виважені діагностичні класифікації психічних розладів, індивідуально зорієнтоване лікування, психотерапевтичне середовище стосунків душевнохворого і оточення (персонал, інші пацієнти, родичі тощо) утвердило переконання у важливості вивчення матеріального субстрату психіки – головного мозку людини – та розуміння ролі й взаємовпливів соціальних і біологічних факторів на розвиток і перебіг психічних розладів. Розробка Г. Г. Бойно-Родзевичем, М. В. Країнським, В. П. Кузнецовим, О. І. Ющенком, Л. Ф. Якубовичем природничо-наукового підходу до дослідження психіки людини сприяла накопиченню статистичних даних для класифікації психічних розладів; розвитку та вдосконаленню психотерапевтичних методів допомоги, таких як працетерапія, музико-, театро-, бібліо-, кіно-, арт- та навчальна терапія. Працетерапія як метод діагностики й активного психологічного розвантаження сприяла корекції або компенсації порушень психічних

функцій, розвитку особистості душевнохворого. Встановлено, що лікарський персонал Вінницької психіатричної лікарні, удосконалюючи організаційну структуру психіатричної та психологічної допомоги, сприяв поширенню психологічної грамотності серед населення, упроваджував практики профілактичної та просвітницької роботи серед населення Поділля.

Фокусуючою темою наукового доробку Й. Й. Ролле є психіка людини з урахуванням біологічного та соціального чинників її детермінації. І якщо біологічні основи автором визначались як такі, що втілюються спадковістю, і є до певної міри базовими для виникнення психічних захворювань, то соціальні – є причинними та такими, що зумовлюють «вміст» і прояви психіки у поведінці її носія. Становлення психіки людини у Й. Й. Ролле можливо за рахунок культури, певного рівня історичного розвитку суспільства, іншими словами, рівень розвитку психіки людини є результатом впливів не лише біологічного, але й культурно-історичного.

Дослідження архівних джерел, вивчення суспільно-історичних та культурологічних передумов становлення психологічної науки на Поділлі показали шлях її розвитку, від дослідів, експериментів, клінічних спостережень, фактів фіксації впливу соціуму на самопочуття та психіку людини (наприкінці ХІХ століття) до ряду науково-прикладних підходів щодо розвитку особистості, її духовного самовдосконалення (початок ХХ століття). Особливу роль у розвитку останніх відіграло створення Кам'янець-Подільського державного українського університету та наукова діяльність його викладачів І. І. Огієнка, В. В. Зеньковського, С. В. Балея, Л. Т. Білецького. Тема розвитку особистості увиразнюється у творчості І. І. Огієнка через розвиток духовності й формування національної свідомості; у В. В. Зеньковського – через увагу до внутрішнього світу дитини, який здатний до самовдосконалення та самореалізації в процесі виховання; у С. В. Балея – через виховання, яке має бути спрямоване на розкриття потенційних можливостей дитини з урахуванням її інтелектуальних та емоційно-вольових здатностей; у Л. Т. Білецького – через виховання духовності, провідниками якої є школа та родина.

Висновки. Ключовими здобутками вчених-психологів Поділля наприкінці ХІХ – початку ХХ століть у розвитку різних галузей психології є: утвердження ідеї духовної спрямованості процесу виховання та розвитку особистості (І. І. Огієнко); спрямованість практичної діяльності педагога на принципи особистісно зорієнтованого виховання (В. В. Зеньковський); врахуван-

ня педагогами індивідуально-психологічних особливостей учнів у процесі їхнього навчання та виховання (С. В. Балей, Л. Т. Білецький) – педагогічна психологія; психологія дитинства є центральною у системі наук про дитину (В. В. Зеньковський, С. В. Балей, І. І. Огієнко), становлення особистості варто розглядати у цілісності її соматичного (фізіологічного) та психологічного (С. В. Балей) – вікова психологія; психічне здоров'я людини до певної міри зумовлене чинниками середовища (культурою, розвитком суспільства тощо); розробка заходів щодо збереження та зміцнення психічного та соматичного здоров'я (Й. Й. Ролле) – психогігієна; концепція цілісності особистості, принцип індивідуальності у процесі навчання та виховання (В. В. Зеньковський) – психологія особистості; соціальний розвиток особистості має бути визначений на засадах родинного виховання, через поєднання особистих потреб з суспільними інтересами, що передбачає інтеграцію у виховний процес кращих загальнолюдських та національних цінностей (І. І. Огієнко); соціальне виховання особистості має гармонійно збалансовувати кількість емоційного та інтелектуального, зважати на соціально-індивідуальні сили і рушії душі дитини, підбирати відповідні шляхи й засоби для соціального розвитку (В. В. Зеньковський); розвиток підростаючого покоління передбачає формування всебічно розвиненої особистості, де сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей (Л. Т. Білецький) – соціальна психологія; умовами розвитку творчої особистості є духовність культури, яка відображається у почуттях, вільній грі розуму, індивідуальній активності, філософському світосприйнятті, прагненні до пізнання (І. І. Огієнко); завданням виховного процесу є творчий розвиток особистості з урахуванням задатків людини, створення передумов для розкриття талантів (В. В. Зеньковський); головною вимогою психолого-педагогічного елементу шкільної діяльності є сприяння розвитку творчого потенціалу дитини (Л. Т. Білецький) – психологія творчості; індивідуалізація методів працетерапії уможлиблює використання її як засобу для досягнення позитивного розвивального впливу на психіку душевнохворих (Л. Ф. Якубович); працетерапію можна і варто розглядати як метод діагностики та розвитку особистості (Л. Л. Дорошкевич); головними факторами, що визначають розвиток психіки людини, є праця, людське мовлення і суспільне життя (І. І. Огієнко); трудова діяльність сприяє розвитку цілісної особистості (Л. Т. Білецький) – психології праці.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у поглибленні аналізу питань щодо розвитку теоретичної та прикладної подільської психологічної науки з розширенням хронологічних меж, у дослідженні етнопсихологічних поглядів в історико-культурній спадщині таких вихідців з Поділля, як Ю. Й. Сіцінський, М. І. Яворовський, взаємовпливу наукових ідей на розвиток психологічної науки.

Список використаних джерел

1. Балеї С. Вибрані праці з соціальної і педагогічної психології / С. Балеї. – Тернопіль : ТЕІПО, 1995. – 46 с.
2. Ключко В. Л. Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О. І. Ющенка (1897-1997): історичний нарис / В. Л. Ключко. – Вінниця : РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. – 136 с.
3. Лекції по педагогіке и психологии Л. Т. Белецкого // Держархів Хмельницької обл., ф. 582, оп. 1, спр. 50, 16 арк.
4. Чеканська О. А. Історія становлення психологічної науки на Поділлі (кінець ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис... к-та психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. А. Чеканська. – К., 2013. – 20 с.
5. Rolle J. A. Choroby umysłowe / J. A. Rolle // Notatki. – Petersburg, 1863. – 83 s.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Balej S. Vybrani praci z social'noi' i pedagogichnoi' psihologii' / S. Balej. – Ternopil' : TEIPO, 1995. – 46 s.
2. Klochko V. L. Vinnyc'ka psyhonevrologichna likarnja im. akad. O. I. Jushhenka (1897-1997): istorychnyj narys / V. L. Klochko. – Vinnycja : RVV VAT «Vinobldrukarnja», 1997. – 136 s.
3. Lekcii po pedagogike i psihologii L. T. Beleckogo // Derzharhiv Hmel'nic'koï obl., f. 582, op. 1, spr. 50, 16 ark.
4. Chekans'ka O. A. Istorija stanovlennja psihologichnoi' nauky na Podilli (kinec' HIX – pochatok HH stolittja) : avtoref. dys... k-ta psyhol. nauk: spec. 19.00.01 «Zagal'na psihologija, istorija psihologii'» / O. A. Chekans'ka. – K., 2013. – 20 s.
5. Rolle J. A. Choroby umyslowe / J. A. Rolle // Notatki. – Petersburg, 1863. – 83 s.

O.A. Chekanska. The scientific and organizational principles of psychological science in Podillia in the end of the 19th – the beginning of the 20th century. The article contains research findings of historical, cultural, and institutional preconditions for the formation of Psychological Science in the late 19th – early 20th cc. A definition was given for the main periods

in the development of theory and practice of Psychological Science; natural sciences, social and socio-cultural background underlying the studies of the human psyche established. The paper examines the trends of the Podillia scholar J. Rolle's ideas that reveal the author's approach toward the study of the human psyche focusing on biological and social factors of human life.

Practice and research efforts made by the Podillia Research Association in the late 19th – early 20th century are investigated. Advocating elements «of public health and public hygiene» among the Podillia population, the Association promoted «social hygiene» as applied research aimed at investigation and disclosure of the causes underlying the most common human diseases, identification of socially determined levels, and quality of human life and health.

The basics and principles of the socio-cultural determination of the human psyche adhered to scientists were given in analysis. The academic work of the Podillia scholars on the specifics of the development of an individual is characterized. The contributions of Podillia scientists toward pedagogical, age and social psychology, mental hygiene, psychology, personality psychology, psychology of creativity and labor, are established.

Key words: Podillia, historical and cultural background, human psyche, natural and scientific approach, social factors, personality.

Отримано: 2.12.2013 р.

УДК 159.947

К.М. Шамлян

Особливості вольової організації особистості студентів

К. М. Шамлян. Особливості вольової організації особистості студентів. У статті наведено результати емпіричного дослідження, метою якого було проаналізувати структуру вольової організації особистості як цілісної системної індивідуально-психологічної характеристики, її зв'язків з цінностями студентів, виділення особливостей вольової організації особистості студентів. Досліджено взаємозв'язки між рівнем вольового розвитку студентів і їхніми оцінками моральних, вольових та інших якостей людини. Виявлено статеві відмінності у структурі вольової організації особистості. Виділено три групи досліджуваних, які відрізняються за структурою вольової особистісної організації.